

Mahmyt Kaşgarly / dowamy

Category: Goşgular, Kitapcy, Sözler, Türkmen dili, Ýazyjy şahyrlaryň we alymlaryň terjimehaly
написано kitapcy | 23 января, 2025

Mahmyt Kaşgarly / dowamy Sözlüğüň käbir goşgularyndaky öz görkezen gahrymançylygyň hakynda gürrüň etmek ýagdaýy oguz-orhon ýazgylaryna-da mahsus. Ýokarda getiren goşgymyzыň ruhy oguz-orhon ýazgylaryna juda ýakyndyr. Çünkü, runiki ýazgylarda hem "men" diýip gürlemeklik bar. Megerem, bu häsiýet şol döwrüň rhuna, şondan hem edebiýatyna mahsus alamat bolmaly. Türkmenlerde öz görkezen gahrymançylygyň hakynda gürrüň etmeklik, baryp ýatan hakykat bolayanda-da il içinde halanylmaýar. Seniň gahrymançylygyň waspyny başgalar etmeli. Biziň pikirimizce, ine şu ýagdaýyň hasabyny zamanynyň edebi aňy berk tutupdyr. Şol sebäplem öwünjeňligiň ýaramaz häsiýetdigiň ýazgarýan eserler döredilipdir. Muňa ýokarda bellän gyş hem ýaz pasyllarynyň aýdyşygy mysaldyr. Edebi ösüş munazraçylyk däbinin üsti bilen gahrymanyň ýaramaz, pes häsiýetini ýazgarypdyr we belli bir derejede öz sagdynlygyny gazanypdyr. Edebi çeber pikirlenmäniň ösüsiniň soňraky asyrlarynda gahrymanyň adamkarçılıkli häsiýetiniň olaryň özleri tarapyndan däl-de, başgalar tarapyndan taryplanmagy şunuň üçindir.

Mahmyt Kaşgarlynyň kitabynda söweş wakalary bilen baglanyşykly şygyrlar bir-birin görkezerden örän köp. Şolaryň içinde poeziýanyň elegiýa (agyçylyk) görnüşinde ýazylan şygyrlar hem örän köp duş gelýär. Olarda synply jemgyýetde söweşlerde ölenlere ýakynlary tarapyndan gynanç duýgulary bildirilýär, adamlar gözýaş dökýärler, ýaka ýytýarlar, käbir taýpa başlyklarynyň ady tutulýar, duýgudaşlyk bildirýärler. Uly çaknyşykda ölenleri ýatlap gam-gussany ýatdan çykarmaga çağyrýär. Şu zatlary beýan etmekde dürli-dürlü çeberçilik serişdeleri ulanmak arkaly emosional täsirlilik gazanylypdyr. Alp är Toňa oldumy,
Esiz ajun kyldymu,

Ozlak očun aldymu,
Emdi ýurak ýyrtylur.

Batyr, gynanja mynasyp Alp Är Töňňä (Afrasiyab) öldümi, ýaramaz dünýä galdymy, dünýä ondan öjünü aldymy, indi onuň ölümine ýurekler paralanýar. Bu setirler “Alp” \batyr, gahryman\ sözünüň manysyny düşündirmekden ötri mysal alnypdyr.

Bäglar atin argurub,
Kazgu ani turgurub,
Mänzi ýüzi sargarib,
Kurkum aňra turtulup.

Afrasyabyň ölümine gynanyp aýdýar: Emirler atlaryny ýadadyp geldiler. Gaýgy begleri azdyrды, ýüzleri zagpyran solandek juda sorardy. Bu setirler “Kurkum” \zagpyran – sary gülli ösümligiň ady\ sözünüň manysyny düşündirmekden ötri alnypdyr.

Uluşib äran borlaýu,
Ýirtin ýaka urlaýu,
Sikrib uni ýutlaýu,
Sigtab kozi ortulup.

Afrasiyabyň ölümine gynanç bildirýärler. Ärler \adamlar\ böriler ýaly uwlaşdylar, uwlaşyp \aglaşyp\ ýaka ýyrtdylar. Gamgyn \zaryn\ sesler bilen bagyryşdylar, \gözýaşdan\ adamlaryň gözleri gamaşyp galdy \örtüldi\.\.1 Ondan başga-da Mahmyt Kaşgarly Alp Är Töňne bilen Afrasyabyň bir şahsdygy hakda pikiri öňe sürüpdir. “Diwanda” şeýle sözler bar: ...Tunga. Babyr. Gaplaň jynsyndan bir haýwan, pili öldürýär: asyl manysy şudur... Türkleriň beýik hakany Afrasyabyň asyl türk ady Tunga Alp Är – “Babyr bilekli, gaýratly adam” diýmekdir. Şeýlelikde Mahmyt Kaşgarly Afrasyabyň adyny “tunga-babyr” sözi bilen baglanyşdyrýar. Bu hakykata laýyk gelýär, çünkü gadymy döwürlerde gahrymanlaryň gaýduwsyz, edermen häsiýetleri ýabany haýwana mahsus alamatlar bilen kesgitlenipdir, Afrasyáp bilen bagly rowaýatlaryň aglabasynyň gahymançlykly häsiýetli bolmagy bilen sözümüz

tassyk edýär.

Afrasyýap Awestada Traýtaonanyň neberesi, Pešeňiň ogly Franhrasýan. Şanamalarda we pars dili çeşmelerde Afrasyýap pişdady, kyýany, eškany, sasany salary we pälwanlary bilen uruş alyp baran Turanyň serkerde şasydyr.

Irki orta asyrlarda oguz han bilen baglanyşykly rowaýatlaryň mazmuny Zülkarneýn, Afrasyýap ýaly gahrymanlaryň keşbine siňipdir. "Diwanda" uýgur "halaç, çigil" taýpalarynyň gelip çykyşynyň Zülkarneýniň bilen baglanyşdyrylmagy muny aýdyň görkezýär. Afrasyýap hakda soňra döredilen rowaýatlarda hem "Oguznamalaryň" täsiri açık duýulýar. Gahrymanyň daş-töweregindäki serkerdeler oguz atlaryny göterýär. Garahanly we seljuk patyşalarynyň "tarym", "tekin" derejeleri hem gahrymanyň Afrasyýabyň ady bilen baglanyşdyrylypdyr. Afrasyýap Abulkasym Ferdöwsiniň "Şanamasynyň" esasy gahrymanlarynyň biridir.

Mahmyt Kaşgarlynyň kitabynda elegiá – matam goşgularyň ilkinji gademy nusgalaryny öz beýanyny tapypdyr. 0ňa mysal edip Alp är Töňnäniň –Afrasyýabyň ölümüne bagışlanan goşguny görkezmek bolar. Mahmyt Kaşgarly Alp är Töňnäniň gademy Turanyň şasy Afrasiýabyň türki halklaryň arasynda tutulýan adydygyny belläpdir. Afrasiýabyň Abulkasym Ferdöwsiniň "Şanamasynyň" esasy gahrymanlarynyň biridigini edebiýatçylar habarlydyr. Ylymda "Şanama" Eýran salarynyň taryhyndan gürrün berýän eser diýlip ykrar edilipdi. Emma Mahmyt Kaşgarly Afrasiýabyň Alp Är Töňnediginden habar berýär. Oguzlaryň başga bir halkyň şasynyň ölümüne matam goşgy döretmejegem düşnüklidir. Eger şeýle bolsa, birinjiden, bu goşgynyň dörän wagty XI asyrdan has aňyrda, has takygy Afrasiýabyň özuniň ýaşan wagtlary bolmaly. Yöne halk ony öz hakydasından goýman gelipdir. Şeýdibem, bu aýy hakykat halk döredijiliginde orun alypdyr. Şu ýerde ýene bir ýagdaýy yüz ugra belläp geçmekçi. Ferdöwsiniň "Şanamasynyň" ilkinji müň bendini Dakyky ýazýar. (Şu ýerde Ferdöwsiniň "Şanamasyna" çenli dört sany "Şanama" eserleriň bolandygyny-da bellemek gerek). Emma ol öz guly tarapyndan pyçaklanyp öldürilýär. Onuň öldürilmeginiň sebäbi hakynda şu wagta çenli hiç hili düşündiriş ýokdy. Emma

“Şanamanyň” aşaky setirleri onuň ölümünüň dini ynanç bilen baglanychdyrmaga esas berýär:

Dakyky çar hyslat bergüzide äst,
Be giti äz hemä how-u-zıştı.
Lebi ýakut reň-u-nalaýy čäň,
Meýi hun reň-u kişi Zarduhişti.

Manysy:

Dakyky dört häsiýeti saýlandyr,
Dünýäň ähli erbet-gowulyklaryndan.
Ýakut reňkli leb bilen ćeň sazynyň sesini,
Gan reňkli şerap bilen Zaratuştraň dini.

Mysal getiren bentlerimizden görünüşi ýaly, Dakyky ýşky, aýdym-saz, meýi hem Zaratuştranyň dinini saýlapdyr. Meý-şerabyň haram saýylan yslam dünyäsinde, iň beterem, Zaratuştranyň otparazçylyk dinine ýykgyn etmegi onuň ölümüne sebäp bolupdyr. Bu maglumatlar Dakykynyň erkin pikirli bolandygyna hem güwä geçip biler.

Araplar biziň ülkelerimize VII asyrda gelen hem bolsa, yslamy köpçülikleyin kabul etmeklik IX-X asyrlarda amala aşyar. Sowatsyz adama serediniňde ylymly adamýň dünyäsinde ruhy öwrülişigiň bolup geçmegi üçin belli bir wagtyň gerekdigini hem hasaba almalydyr.

Dakykynyň ýokarda bellän dört närsä göwün bermeginiň sebäbini Merkezi Aziya halklarynyň arasynda uzak wagtlap dowam eden otparazçylyk dininiň medeniyetinden gözlemeli. Belli partäjik şahyry Rudaky hem gadymy Eýranda şatlyk çeşmesi hökmünde söygini, sazy hem şeraby görkezipdir. Emma ol zamanaň talabyna görä, onuň dördünjisi hakynda dil ýarmadyk bolara çemeli. Ýogsa, Eýranyň taryhynda otparazçylyk dininiň aladasy düypden edilipdir. Taryhda miladynyň IV asyrynda Rim döwlet agalygynyň çäklerinde hristian dinine döwlet dini derejesi berlipdir. Sasany döwletiniň parasatly patyşasy Şapur II (309-379 ýy.) bu syýasy çäräni öz döwletinde ýola goýyar. Ol otparaz dininiň ruhanylaryny, alymlaryny tolap, otparazçylyk dininiň mukaddes

ÿazgylarynda duş gelÿän ähli sesleri ýazyp beýan etmäge ukyplý elipbiyi döretmegi we onuň bilen "Awestany" göçürmegi tabşyrýar. Bu wezipe tiz hem üstünlikli amal edilipdir. Şeýdibem, "Awestanyň" elipbiyi döräpdir. Bellemeli tarapy Dakyky otparazçylyk dininiň taryhyny we onuň mazmunyny, "Awesta" kitabyny oňat özleşdiren we onuň täsirine düşen bolmaly.

Eýsem Dakyky kim bolupdyr? Bu soraga şu wagta çenli anyk maglumat tapmak kyn. Onuň hakyky ady Abu Alydyr. Oňa Abu Mansur hem diylipdir. Ol Ahmet Dakykynyň ogludyr. Dakyky lakamy pars dilindäki "dakyk" sözünden bolup, türkmen diline terjime edeniňde "takyk, anyk, hakyky" many berýär. Çeşmelerde onuň takmynan, 320-330-nji hijri kamary senesinde dünýä inendigi barada aýdylýar. Ol bir maglumata görä, Balhda (Owganystan), ýene bir maglumata görä, Towusda (Eýran), başga bir maglumatda bolsa Samarkantda doglan hasaplanýar. Yöne onuň doglan ýeri Balh bomagy mümkün. Sebäbi onuň "Şanamasynda" Aryyananyň patyşasy Guştasp, Turanyň patyşasy Arjasپ hem Zaratuştra hem onuň dini, ataşkalalaraň açylyşy hakynda gürrüň beriliýär. Turanyň patyşasy Arjaspyň Afrasiyabyň doganydygy aýdylýar. Maglumata görä, Arjasپ, Afrasiyap hem Zarer -bular üç dogan bolupdyr. Zarerin gahrymançylygy "Yadygärnama" (Zarerin yadygärligi) eserinde beýan edilýär.

Çeşmelerde hem "Şanamanyň" özünde aýdylyşyna görä, Abylkasym Ferdöwsi Dakykyny halamandyr. Ol otparaz hökmünde ýigrenilipdir. Käbir maglumarlarda Dakykynyň Ferdöwsüden öñ, irräk ýaşandygy aýdylýar. Bilşimiz ýaly, Ferdöwsi 329-330-nji hijri ýyllarynda, milady senesi boýunça 929-930-nji ýyllarda dogulýar. Ol 35-40 ýaşlarynda "Şanamany" ýazmaga girişyär. Eger biz Ferdöwsiniň doglan ýylyny aýdaly 930-nji diýip ýyly alýarys. Ol "Şanamany" ýazmaga girişen 40 ýasyny goşsak biz 970-nji ýyly alýarys. Ol ýyllarda samanlylaryň hökümdarlygy dowam edipdir. Sultan Mahmyt Gaznawy 1030-nji ýylda ince keselden aradan çykypdyr. Ferdöwsi "Şanamany" döretmek üçin 35 ýyl ömrünü sarp edipdir. Ol eserini gutardym edip, ony Sultan Mahmyt Gaznala sowgat edipdir. Şunda kanuny sorag döreýär. Eger Ferdöwsi öz eserini türkmen soltanynyň ata-babalarynyň

taryhyndan söhbet açylmaýan bolsa, onda ony Soltana sowgat eltermidi?! Elbetde ýok. Şu ýerde Soltanyň wada edilen puly birbada bermese-de, soňra eden işine ökünendigini-de bellemegimiz gerek.

Nygtamakçy bolýan pikirimiz, Ferdöwsiniň “Şanamasynدا” diňe Eýran şalaryň taryhy beýan edilmän, turanlylaryň – türki halklaryň, şol sanda türkmen halkynyň geçmişde ýaşan şalarynyň taryhy çeper ýazgy edilýär. Munuň ýekeje delili hökmünde Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinde Alp Är Töňne barasyndaky maglumaty görkezip bolar. Şu nukdaýnazardan Mahmyt Kaşgarlynyň “Türki dilleriň diwany” atly sözlüğü taryhy, şeýle-de, etnografik gymmata eýedir.

Diliň dürsýazuwyňň şygryň çeperçiligine ýiti täsir edýändigini nazarda tutup, alym R.Rejebowyň sözlükde sözleriň ýazylyşy hakyndaky pikirini okyjy bilen paýlaşmakçy: “Mahmyt Kaşgarlynyň diwany arap elipbiysi bilen ýazylypdyr. Arap elipbiyinde bolsa “p, ç, g, ž” harplary şol wagt hem bolmandyr, şu wagt hem ýokdur. Bu harplaryň ýoklugy arap dilinde şeýle sesleri öz içine alýan sözleriň bolmanlygy hem ýoklugy bilen düşündirilýär. Türki dillerinde bolsa şeýle sesleri öz içine alýan sözler näçe diýseň şol wagt hem bolupdyr, şu wagt hem bar.

Netijede, olaryň ýazuw ýadygärliliklerinde “p, ç, g, ž” harpli sesler şöhlelenip bilmändir. Olar bu we beýle sesleri olara ýakyn beýleki sesler aňladypdyrlar...Meselem, “gün, bilge, tapuwçy, gel, git, getir, gelgil” ýaly sözler hemise “kün, köz, bilke, tapuwçy, kel, kit, ketir, kelgil” görnüşinde ýazylýär. Hakykat, şol döwür türki dillerinde şu ýokarky ýagdaýyň iki warianty-da ýörgünlü bolupdyr”¹. Şeýle ýagdaýyň goşgulardaky belli-belli sözleri asyl nusgadan daşlaşdyrmagyň netijesinde, onuň milli öwüşgininiň pese gaçmagyna, şonuň bilen hem çeperçiliginiň gowşamagyna getirjekdigi düşünklidir. Edebiyatçı alym R.Rejebow ady agzalan kitabynyň 192-nji sahypasında diwanýndaky goşgularyň sözlük ýazylan wagtyndakydan has öñki döwre degişlidigi sebäpli, onuň diliniň pikiri doly hem çuň mazmunly hemmetaraply beýan ederden ejizdigini belläpdir. Alym şeýle pikire gelmeginiň sebäbini

goşgudaky sözlemeleriň gurluşy taýyndan haýsy hem bolsa bir agzasynyň ýokdugy bilen düşündirip, aşaky bendi mysal hökmünde getiripdir:

Küji teňi tokuştı,
Oguş kohum okuştı,
Çerik tapa ýakyştı,
Birge kelip, öç ötär.

Manysy: "Ol adam öz güýjüniň ýetdigiçe söweşdi, ol dogangaryndaşlaryny çagyryp, olary goşun tarapa alyp bardy, ýakynlaşdyrdy. Indi olaryň hemmesi birigip duşmandan öç isleyärler" . Alym şygryň manysyny düşündirende "ol" çalyşmasyny ulanyp, sözlemi eýesi bilen berýär. Yöne biz bu anyk mysal babatda başgaçarak pikir edýäris. Türkmen dilinde doly däl sözlemeler ylmy taýdan öwrenildi. Şygyrda hem her bir sözlemiň ähli agzalarynyň doly getirilmegi hökman däl bolup, ol poetik formadır. Ýokarda mysal alnan bentde "tokuştı, okuştı, ýakyştı" ýaly sözlerde öten zaman işliginiň üçünji ýöñkemedede gelmegi sözlemiň eýesiniň "ol" at çalyşmasydygyny öz-özünden mälim edip dur. Diýmek, bu sözlem, biziň pikirimizce, eýesi daşynda mälim bolan sözlemdir. Bolmanda, hem kapyýalaryň olluk ýöñkemedede getirilmegi, onuň eýesini gözlüp ýurt aşmaly däldigini habar berip dur. Sonuň üçin ýerde diliň ejizligini görmeyäris.

Çeber edebiýat ýyl geçdigi saýy kämilleşmek bilen. Ol uzak ýyllaryň dowamında mazmun hem çeberçilik babatda baylaşypdir. XVIII-XIX asyr nusgalyk edebiýatynda millilik has hem ösüpdür. Ol çeberçilik babatynda-da täze belentliklere galypdir. Nusgalyk şahyrlarymyzyň döredijiliginde goşuk şygyr görnüşi ýene-de esasy orna geçipdir. Goşugy edebi dolanşykda täzeden işjeň ulanmaklyk Magtymguly Pyragy tarapyndan amal edilipdir. Ussat Magtymguly goşugy edebi dolanşyga girizmek bilen çeber pikirlenmede uly öwrülişik geçiripdir. Magtumgulynyň bu täzeçilligi döwürdeş hem özünden soňky ýaşan şahyrlary tarapyndan goldanylypdir. Biziň bilşimiz ýaly, beýik Magtymgula çenli Gündogar, şol sanda türkmen edebiýatynda

yırgunlı şygyr žanry bolup gazal hyzmat edipdir. Emma gazalyň aruz sistemasy-kadasy milli ruhy, döwrüň meselelerini açmakda oňaýsyzdygy, dardygy üçin sillabiki bogun ölçegli goşuk görnüşine geçiliipdir. Bu mesele ylmy işlerde doly öwrenildi. Yöne şu yerde biz başga bir meselä ünsi çekesimiz gelýär. Orta asyrlaryň bütin dowamynda gazal žanry –goşgy düzüliş kadasy esasy orunda bolup gelipdir. Yagny, edebiýatyň baş şygyr görnüşi bolup hyzmat edipdir. Gündogaryň görnükli söz ussatlary öz eserlerini gazalda ýazypdyrlar.

Ol şu uzak döwrüň dowamynda özuniň tutuş çepercilik sistemasyň işläp düzüpdir. Şu meselede gahrymanyň çeper keşbini we häsiyetini açmak üçin ulanylýan çepercilik serişdelere aýratyn orun degişlidir. Ol edebiýat ylmynda liriki detallar hem diýlip atlandyrylypdy. Olar hakyndaky edebi söhbetter söygi temasynda döredilen eserler bilen baglanyşykly has ýiti ýüze çykypdy. Gazalyň özuniň döreden, ösdüren hem kämilleşdiren bay şygyr çepercilik serişdeleri bar. Ol örän köpdür. Gazal aslynda romantiki idealy edebiýatyň şygyr žanry bolany üçin bu meselede hiç bir çäklendirmesiz döredilipdir. Aslynda romantika köňül arzuwy bilen iş salışyan çeper stildir, orta asyr Gündogar edebiýatynyň döredijilik usulynyň-stiliniň romantizmdigi ylmy delillendirildi. Edebiýatymyzyň taryhynda X-XV asyrlar romantizmiň “altyn asyry” hökmünde bahalandyryldy.

Romatizmde gahryman idealdır. Onuň mekany köñüldür. Şonuň ýaly-da ol juda arzuwçyldır. Tersine realizmde gahryman realdır. Real gahrymanyň jemgyyetde tiplerini – özüne meňzeşlerini tapmak mümkün. Realizmde tiplesdirmeye bolsa, romantizmde umumylaşdırma bardır. Nygtamakçy bolyan pikirimiz, orta asyr romantizminiň gazal žanrynda işledilen çepercilik serişdeler XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda goşukda hem işledilipdir. Çünkü, bu asyrlarda ideal gahryman gazaldan goşuga geçýär. Döwrüň edebiýatynda real gahrymanly goşuklar bilen bir hatarda ideal gahrymanly goşuklar doreýär. Has takygy harby-gahrymançylyk hem watançylyk temadaky goşuklara esasan real gahryman mahsus bolsa, ýşky temadaky we kasydaçylyk däbe eýerelip döredilen goşulgarda ideal gahryman

bardyr. Munuň özi edebi ösüşde arassa realizmiň ýokdygyny, onuň diňe sosial-durmuşy lirikada ýuze çykandygyny, emma, söygi şygryyetinde romantizmiň ýasaýandygyny, dowam edýändigini görkezýär. Oňa mysal edip Mollanepesiň döredijiliginı, Keminäniň we ähli nusgalyk şahyrlaryň ýşky lirikasyny we söygi temasyndaky dessanlarymyzy görkezip bolar. Indi esasy gürrüñimize dolanalyň. Biziň aňlaýşymza görä, romantizm çeber keşp hem häsiyet açmakdaky ulanylan çeberçilik serişdeleri diňe bir gazalda döremändir. Gazal arap edebiýatynyň şygyr görnüşleriniň biridir. Türkmen halkynyň romantiki duýgulanmalary: köňül ýuwürtmesi, arzuwçyllygy, umtyt-islegi, haýalbentligi, şahyryna duýguçyllygy onuň özünüň döreden goşuk goşy görnüşinde şineläpdir. Belli bir ösüş ýoluny geçipdir. Şu ýerde bir zady aýratyn bellemek gerek. Magtymguly goşugy saýlap alanynda onuň döwrüň meselelerini açmakda oňaýlydygyndan, has takygy, onuň aruz kadasynyň ýokdugyndan şonuň üçinem gahrymanyň özünü juda erkin duýyandygyndan, diyesi gelen zadyny arkayıň diýip bilyändiginden ugur alypdyr. Mollanepes romantik hem bolsa gazala gitmändir. Nâme üçin?! Sebäbi, Mollanepese hem romantik ýşky duýgyny açmakda goşugyň amatlydygyna düşünipdir. Hawa, hut şonuň üçinem ol ussady Magtymgulynyň geçiren şygyr reformasyny iki elläp goldapdyr. Özem şunda onuň romantiki duýgy bilen milli duýgynyň bir ýere sygyşyandygynyň amaly nusgasyny görkezendigini tekrarlap aýdasymyz gelýär. Tekrarlamamyz ýöne ýerden däl. Edebiyat ylmymyzda alymlarymyzyň bir bölegi “romantiki duýgy bilen milli duýgy bir ýere sygyşmaýar” diýen pikiri goldapdyrlar.

Görüşümüz ýaly, XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda romantik mazmunly goşuklar döreýär. Gyzykly hem ylmy ähmiyetli ýeri, onuň ideýa-çeberçilik köklerini türkmen alymy Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğindäki goşuk goşy görnüşinde görüp bolýandygydyr.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinde ýerleşdirilen goşulkarda romantiki arzuwçyllygyň alamatlary bar. XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda goşuk goşy düzüliş görnüşinde döredilen şygylarda ulanylan çeberçilik serişdeleriň köpüsü Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinde gabat gelýär. Emma ol çeberçilik

serişdeler gazal žanrynda işledilen bolup, kämiliğiň ýokary derejesine ýetirilipdir. Biz bu hakykaty, elbetde, inkär edip bilmeris. Yöne “Diwany lugat-et türk” sözlüğindäki goşgularدaky çeber dünýägarayış, duýguçyllyk we ulanylan çeperçilik serişdeler romantik häsiyetler bilen tapawutlanýar. Edebiyat öwreniš ylmynda XVIII-XIX asyr klassyky edebiyatymyzda ýörgünlü işledilen çeber keşp hem häsiyet açmakdaky çeperçilik serişdeleriň köklerini orta asyr gazalçylyk edebiyatynda endik bolupdy. Emma Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinde ýerleşdirilen 300 töweregi goşgy bentlerine siňnitli nazar aylasaň, milli şygyr sungatymyzyň gadymy çeperçilik serişdelerine duş gelmek bolýar. Bellemeli tarapy, orta asyr gazalçylyk edebiyatynda işjeň ulanylan şol çeperçilik serişdelere Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinde duşmak bolýar. İne, olaryň käbirleri: “tolun aÿyn yüz” –dolan aÿyň yüz, “ulas göz” –humar göz, “yolgu bolmak” –pida bolmak, “alsykar ögün” –aklyň talanmak, “bulnamak” -yesir etmek, “gözüm ýarugy” –gözüm röwşeni, “söwük” –söygüli, “könlüm aňar kaýnyyu” –könlüm onuň üçin gaýnamagy, “könlüm için örtedi” –könlüm örtenmegi, “akar közüm uş teñiz” –gözüm deñiz ýaly suw akdyryar, “koýgaşmak” –gujaklaşmak, “kyzyl yüz”, “sargarmak” we ş.m. Biziň pikirimizce, bu sözler adaty bir sözler bolman, gadymy oguz-türkmen şygyryetiniň şahyrana şygyr çepeçilik serişdeleri bolup, ol gezeginde türki dilli gazalyň çeperçilik babatda baylaşmagyna oňaýly täsir edipdir. Şu ýokarda mysal alnan çeperçilik serişdeler orta asyr gazalçylyk edebiyatynda işjeň ulanylypdyr. Edil şonuň ýaly, XVIII-XIX asyr türkmen klassyky şahyrlarymyzyň dilinde hem gabat gelip, olar çeber keşbiň portretini şahyrana çekmekde we häsiyetde açmakda ulanylýar. Biz bu ýerde deňesdirmek üçin mysal getirip oturmakçy däl. Edebi üşükli her kime ol öz-özünden düşnüklidir.

Indi ýokarda görkezilen sözleriň goşgy bentlerindäki aňladýan manysy hakynda gürrüň edeliň. Ronamtizmiň nazaryyetine görä, eger ol ýa-da beýleki şahyrana zehin könlüne “gidip”, özünü köňli bilen “geňeşip” başlayan bolsa, onda ideal- romantika ýykgyň edip başlamagydyr diýip düşündirilýär. Şu ýagdaý XIX

asyr nusgalyk şahyrymyz Mollanepesde has güyclidir. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügindäki goşgy bentlerinde belli bir derejede "könlüm" diÿyän gahryman bar. Elbetde, ýekeje bendiň mysalynda meseläni çözdüm edip bolmaz. Asla-ha mümkünmi beri. Yöne biz sözlüktdäki goşgulary diňe bir halk döredijiliği eserleri hökmünde kabul etmeýärис. Olaryň bolmanda ýazuwly edebiýatdan agzeki edebi nusga öwrülenine gaty bir köp wagt geçmändir. Onsoňam ýekeje bir bent bolaýanda-da, şol bendiň özüne ýetesi sýužeti – wakasy, çeperçilik alamatlary bolýar. Hut dört setirde gahrymanyň dünýäsi açylýar. Bolmasa ol şygyr däl. Onuň bent bolmagy üçin esasy şahyrana talaplar saklanmaly. Şo-da bize käbir netijelere gelmäge mümkünçilik berýär. Gelin, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinden käbir goşgy bentleri okalyň:

Bulnar meni ulas göz,
Kara meňiz, kuyzyl yüz,
Andan tamar tükel tüz,
Bulnap ýene ol kaçar.

Manpsy: Bu ýerde söygüli gyz wasp edilýär we şeýle diÿilýär: "Ol humar göz meni ýesir etdi, ol gara meňiz, gyzyl yüz meni ýesir etdi. Ondan tükel gözellik damýar, ol meni ýesir edip özi gaçýar"¹. Goşgy bendindäki "bulnamak" sözünüň ýesir etmek, "ulas gözüň" humar, szük göz, "tiz" sözünüň gözellik, görk manysynyň bardygyny bellemek gerek. Bulnamak işligi bulnatmak, ýagny,izar etmek, azar bermek manysynda hazır hem ulanylyp ýör. Bendiň beýan edyän wakasynyň gazalyň sýužetine juda golaýdygyny aýtmalydyr. Magşugyň aşygyny ýesir etmegi, örtemegi, ýaryň censiz gözelligi we onuň waspy, emma aşygyň çäresizdigi, ýardan rehim-şepagata garaşyandygy we ş.m. adatça gazalyň wakasynyň esasyny düzýär. Şeýle häsiyetli mysallary sözlükden ýene getirmek mümkün:

Özik meni komyttı,
Sakynç maňa ýumutty,
Könlüm aňar emitti,
Ýüzüm meniň sargarur.

Bu bentde hem aşyk “söygi meni gamlandyrdu, tolgundyrdy, gozgalaña saldy, könlüm oňa ymtyldy, ysykdan yüzlerim saraldy” diýip çekyän hasratyny beýan edyär. Eýsem, şu mysal getiren bendimiziň wakasy bilen gazal beýtleriniň däpleşen wakalarynyň arasynda nähili meñzeşligi görüp bolýar?! Birinjiden, gazalda gahryman ýekelikde ýaşaýar. Ol maşuk bilen baglanyşykly hasratyny ýalñyzlykda beýan edyär. Edil şeýle häsiyet okan bentlerimize-de mahsus. Ikinjiden, gazal sýužetinde aşyk gahryman mydama hasratda, oňa ýık gussasy ezyet berýär. Biziň mysal getiren goşgularymyzda-da gahrymanyň şu derdi bar. Üçünjiden, gazalda maşugyň mertebesi juda belentdir. Aşyk ýara tagzym edyär. Maşuk aşygyny görmediksireyär, hamala özünü ulumsy alyp barýar. Aşygyny ýık oduna ýakmakdan lezzet alýar. Hakykatda, bu gazalyň utanjaň gyzydryr. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügindäki goşgularda hem şuňa meñzeş sýužetli bentler bar:

Awlap meni koýmaňz,
Aýyk aýyp kaýmaňz,
Akar közüm üs teñiz,
Tegre ýere kuş uçar.

Bende aşyk gahryman söygülisine yüzlenyär. Ol aýdýar: “Meni beýle awlap (jilwe berip) goýmaň, oval ant içip, söz berip, wada edip, indi sözüñizden dänmäň, gözüm deñiz ýaly suw akdyryar, degresinde guşlar”. Yagny, gözden akan ýaş deñiz bolupdyr, degresinde bolsa guşlar uçusyp ýör. Bellemeli tarapy, şeýle häsiyetli suratlandyrma hem sypatlandyrma diňe romantizme mahsusdyr. Şonuň üçin biz sözlükdäki goşgularyň arasynda romantiki häsiyetli bentleriň bardygyny nygtamak isleýär.

Gündogar edebiýaty öwreniş ylmynda romantizm ilki araplarda ýa-da mawrlarda dörän bolmaly diýlip aýdylýar. Onuň ýuze çykan senesi miladynyň III-IV asyrlary hasaplanýar. Eger biz türkmen edebiýatynyň taryhynda Muhammet Horezminiň asyrynyň ylmy Galkynyşlaryny göz öñünde tutsak hem ol döwürde türkmenleriň arap diliniň üsti bilen dünýä medeniyyetine goşulşanyny hasaba

alsak, onda romantizmiň hat-da, çeper usul hökmünde oyanmagyna şertleriň bolandygyny doly göz öňüne getirip bileris. Munuň üçin arap-pars dilli türkmen edebiýatyny öwrenmek zerur. Yeri gelende bellesek, VIII-IX-X asyrlarda onlarça türkmen şahyrlary özleriniň eserlerini arap-pars dillerinde ýazypdyrlar. Edebiyat ylmyna olaryň atlary önräkden bari mälimdir.

Yeri gelende bellesek, Mahmyt Kaşgarly sözlükde dürli şygyr görnüşlerinden peýdalanypdyr. Alymyň “Türki dilleriň diwany” sözlüğindäki edebi nusgalaryň diňe bir XI asyra däl eýsem, VIII-IX asyrlardaky goşgy düzülüşiniň özboluşlylygyny derňemekde hem ygtybarly çeşme bolup hyzmat edýär. Zehinli edebiýatçy alym Ahmet Mämmedow makalasynda beýik oguz dilçisi Mahmyt Kaşgarlynyň bu “Diwanynyň ” türki edebiýatdaky deňeşdirme derňewini geçiripdir. Ol sözlükde nakyllar, atalar sözleri, goşgy bölekleri bilen bir hatarda rowaýatlaryň, hekaýalaryň hem orun alandygyny nygtapdyr: Mälim bolşy ýaly, orta asyr döwürlerinde ýasa, dürli ugurdan işlän alymlar eserlerinde halk paýhasyna, beýik kişileriniň ady bilen aýdylýan hikmetlere, il içindäki rowaýat-legendalara mümkingesadar ýygy-yygydan yüzlenipdirler.

Beýik oguz dilçisi Mahmyt Kaşgarly eserinde ol ýa beýleki sözüň manysyny öz sözleri bilen düşündirmekden ötri goşgulardan, rubagy böleklerinden, mesnewilerden hem ýerlikli peýdalanyar.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” sözlüğindäki şygyr bölekleriniň nakyllarynyň we atalar sözleriniň, esasan türkmen halkyna degişlidigini ýene bir fakt aýdyň görkezýär. Bu şygyr bölekleri gadymy türkmen goşuk formasynda bolup, olar esasan hem dörtlemelerden ybaratdyr. Bu dörtlemelerde birinji üç setiri kapyálaşýar emma dördünji setirler boş gelýärler ýa-da özara kapyálaşyk şygyr, şygyr bölegini soňlaýar.

Kyş ýaýgaru süwlenür,
Är at meniň ýawryýür,
Iglereme sewriýür,
Et, ýin taky bekreşür.

Bu goşgy setirlerinde gyş bilen tomsuň aýdylyşy suratlandyrylýar. Bu şygyr bölegi gadymy türkmen goşuk formasynda, ýedi bogunly ölçegde ýazylypdyr. Alymyň sözlügindäki şygyrlaryň köpüsi şu bentde, şu ölçegde ýazylypdyr.

Diwandaky goşgy bölekleriň bir bitewi goşgudan alınanmy, ýa-da olaryň şol bölek görünüşinde halk arasında boldumyka? Bu soraga jogap bermek, ony takyklap aýtmak gaty kyn. Bir topar şygyr bölekleriniň soňky setirleri “uçraşur”, “müňreşür”, “eňreşür” ýaly sözler bilen soňlanýar. Şu ýagdaýda garanyňda bu şygyr bentleri bir uly goşgudan alınan ýaly bolup görünýär. Onda ol uly goşgularýň şol wagtky türkmen poeziýasynda bolandygyny aýtmak boljak. Eger bu goşgy bölekleri, şol bölekliginde halkyň arasında ýaşan bolsa, onda şol zaman peoziýasynda uly, dowamly goşgularýň az bolandygyny bellemek mümkündür.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” diwanyndaky şygyr bölekleri özleriniň mazmuny, ideýasy boýunça şol wagtdaky halkyň ýasaýış durmuşy, pikir ediş tärleri bilen baglanyşykly bolupdyr. Olarda adamlaryň, söweşijileriň gahrymançylygy, uruş, ýesiriň ýagdaýy, galyň töläp, ýesiri boşatmak, ýşk we söýgi, gözeliň görki, aýralyk, tebigat, gyş we ýaz paslynyň aýratynlyklary, dünýä hakdaky şol döwür adamsynyň sadaja düşünjeleri we şuňa m. taraplar görkezilýär.

Alymyň sözlüğinde ýşky-liriki temada ýazylan şygyr böleklerine-de duş gelmek bolýar.

Könlüm aňar kaýnyýu,
Içten aňar oýnyýu.
Keldi maňa boýnyýu,
Oýnap meni argarur.

Bu şygyr böleginde aşyk öz söygüllisi hakynda sözleýär: Könlüm onuň üçin gaýnaýar, içerde onuň bilen ýaýnan wagtymda. Ulumsylyk bilen ol meniň ýanyma geldi, ýagny agras we dabaraly görünüşde. Ol meni oýnady we ýadatdy.

Mälim bolşy ýaly, türkmen edebiýatynyň akyldar wekilleri arap-pars dillerini kämil derejede bilmekleri olaryň Ýakyn we Orta

Gündogar halklaryň baý ylmy we edebi mirasy bilen ýakyndan tanyşmaklaryna şert döredipdir. Şonuň üçin olar özlerinden öň ýaşap geçen meşhur alymlary, şahyrdyr ýazyjylaryň miras goýup giden gzylyň gyryndysyna barabar ýadygärliliklerini okap, döredijilikli özleşdirip, olaryň şireli suwy bilen özleriniň ylham baglaryny suwarypdyrlar.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” sözlügindäki nakyllardyr, goşgy bentlerinde, elebiýatlardyr müşagyralarynda gozgalan watançylyk, harby-gahrymançylyk, mertlik-namartlyk, dost-duşmany tanamak, goňsuçylyk, bedew ata sarpa goýmak, öwüt-nesihat, gylyk-häsiýet ýaly onlarça meseleleriň türkmen edebiýatynyň soňky wekilleriniň eserleriniň mazmunyna siňenligi bellidir.

Sözlükde getirilýän Alp Är Tunganyň ölümüne bagışlanan elegiýa (agy) aýdymy bu eseri türkmen edebiýatynyň gadymy çeşmeleriniň biri bolan Orhon-Ýeniseý (VII) ýazgylary we Ýusup Has Hajyp Balasugunlynyň “Kutadgu bilek” poemasy bilen gönüden-göni baglanychşdyrýär, çünki bu eserlerde-de şol gahrymanyň edermenlikleri wasp edilýär.

Üwleşip eren börüleýu,
Ýyrtan ýaka ortaýu.
Sykryp üni ýurlaýu.
Sygtap gözü örtülür .

Bu setirlerde Afrasyýabyň ölümüne gynanyp batyrlaryň, adamlaryň, esgerleriň aglaýsy görkezilýär we şeýle diýilýär: Esgerler, adamlar böri ýaly üwleşýärler, orlaşyp ýaka ýyrtýarlar, başy ýaly, başsynyň sesi ýaly sygyryp ses edýärler, aglaşyp, ýaş bilen gözleri örtülüýär.

Bu mysal alnan agy bentlerinde merhumyň häsiýetleri hakda agzalmaýar. Agy bentlerine gahrymanyň häsiýetleri, ile eden ýagşylyklary hakda agzalýar. Agylarda merhumyň gowy häsiýetleri ýatlanylýar, emma erbet häsiýetleri bar bolsa agzalmaýar. Çünki merhumy diňe ýagşylykda ýatlamak türki halklaryň ählisine-de mahsusdyr. Aşakdaky mysal alynjak agy bentleri ähli tarapdan häzirki halk döredijiliginde gabat

gelýän bentleri ýatladyp dur.

Ärdi aşyn tatyrgaan,
Ýaawlak ýagyk gaçyrgan.
Ograk süwsün kaýtargan,
Basty ölüm ahtaru.

Bu bentde jomart, şahy, ile-güne ýaran, il-günden aşyny aýamaýan bu är ýigidi ölümiň agtaryp tapanlygy barada ýatlanylýar.

Agy bentleriniň dowamynda onuň şeýle bir batyr, ýagyny gaýtarýan är bolanlygy barada aýdylýar. Emma ajal okunyň ony alyp gidenligi, onuň ähli begleriniň reňkleriniň zagrypan dek soralanlygy hakda gynanç bilen söhbet açylýar:

Ýagy odun ölçügen,
Töýdin any göçürgen,
Işler üzüp geçirgen,
Tegdi oky öldürüw.

Begler atyn algurup,
Kazgy any turgurup,
Meňzi, ýüzi sargaryp,
Kürküm aňar türtüler.

Şu mysal alnan bentleriň haýsydyr bir şahyryň elegiýasy bolmagy hem ahmal, emma olaryň halk arasynda ýygnalanlygy, başly-barat ýagdaýda gaýtalanyp gelýänligi, many-mazmuny halk döredijiligindäki agylary ýatladýar.

Tebdu maňa elindi,
Emgek görü ölündi,
Kylmyşynda ilendi,
Tutgun bolup ol katar.

Bu şygyr gahrymançylyk temasynda yazylan, bu setirlerde duşmanyň düşen günü beýan edilýär. Duşman maňa ýesir düşdi, emgek görüp öler boldy, ol öz eden işi üçin käýindi. Özünü ýazgardy, ýesir bolup, ýagny ýesirlikde ol indi gaty günleri,

agyr günleri başdan geçirýär.

Özün ögnüp orylady,
Ýyrak ýirik karylady,
Atyg kemşäp arylady,
Owyt bolup töbüw agdy .

Bu şygyrda Mahmyt Kaşgarly öz döwrünü, şol döwürdäki durmuşyň ýagdaýyny, söweş meýdanyny, söweş meýdanyndaky mert, edermen ýigitleriň söweşip duran pursatyny suratlandyrýar. Bu şygyrda şeýle diýilýär: “Ol özüni ögüp, ulumsylandy, uzak ýeri garyşlaýan ýaly gabaryp, meniň üstüme geldi. Ol atymy sürüp azm urdy, emma ýeňlip, utanyp, depäniň üstüne çykyp gitdi, gaçdy”.

Tokuş içre uruş tym,
Ulug birle garyştym.
Tüküz atyň ýaryştym,
Aýdym imdi al Ufar .

Bu bentde-de söweş meýdanyndaky söweş pursaty suratlandyrylýar. Manysy: “Söweş içinde ururdym, duşmanyň tire başlady, ulusy bilen garyşyp uruşdym, maňlaýy ak atym bilen onuň bilen ýaryşdym, ýagny söweşdim, ok atdym”.

Alp erenni ozurdym,
Boýyn anyň kazyrdym,
Altun, kümüş yüzürdim,
Süwsi kalyn, kim utar, öter .

Bu ýerde bir söweş suratlandyrylýar we şeýle diýilýär: “Duşmanyň batyr esgerlerini dargatdym, olaryň başlygyny boýun etdim, onuň boýunuñ egdirdim, hazynasyndan altın-kümüşlerini yükledim, onuň goşunynyň köplüğinden ýaňa adam arasyndan ötüp geçip biler ýaly däldi”.

Mahmyt Kaşgarly öz eserinde mysal getirýän her bir tımsalyny durmuşy wakalardan kesip alypdyr. Olary gerekli ýerlerinde ulanyp, milli ruhda, milli äheňde beripdir. Bu bolsa eseriň mazmunyny güýçlendirýär, täsirliliginin artdyryär. Hut şonuň

Üçin bolsa gerek, alym häli-şindi öz mysallarynda halk edebiýatyna ýüzlenipdir. Olarda halkyň agsy, heýdusi, aýtgylary, alkyşlary hatda ırki döwürlere mahsus bolan oguz dessanlary bilen bagly bölekler hem eseriň içinde yerleşdirilipdir. Olardan biri-de Turan hökümdary Alp Är Tunganyň aradan çykmagy bilen bagly wakany beýan edýän agy häsiýetli şygyr eseriň içinde mysal hökmünde dürli ýerlerde, dürli ýagdaýlarda alnypdyr.

Begler atyn argurup,
Kazgy any turguryp,
Meňzi, ýüzi sargaryp,
Kürküm aňar türtüler.

Bu setirlerde Afrasyýabyň ölümne aglanýar we şeýle diýilýär: "Onuň ýasyny tutup, begler atlaryny ýordular, ýadatdylar, gaýgy olary horlady, olaryň meňzi, ýüzi sargardy, olaryň ýüzlerine zagryran çalynan ýaly boldy".

"Alp Är Töňäniň ölümne agy" mersiýesi dokuz bentli bu mersiýedäki Al Är Töňä miladydan öň VI asyrlaryň begler begi Afrasyýabdyr. Şygyrda onuň gaýduwsyzlygy, ölümne uly iliň, hanyň, begiň, alymyň gynanjy, oňa ýas baglanyşy berlipdir. Sözlükdäki şygırlaryň dili aradan müň ýyl geçendigine garamazdan, häzirki wagtda hem türkmen okyjysyna düşünüklidir. Munuň esasy sebäbi hem Mahmyt Kaşgarlynyň olary türkmenleriň arasynda ýazyp alandygy bilen baglanyşyklydyr.

Ýagy otun ölçürgen.
Toýdin any göçürgen,
Işler üzüp geçirgen.
Tegdi oky öldürüp .

Bu goşgy setirlerinde hem söweş meýdanynda wepat bolanyň gahrymançylygy wasp edilýär: "Ol ýagy oduny ölçürgen bir ärdi, olary, ýagny ýagyny şäherinden-lägerinden, gonalgalaryndan kowup göçürerdi, köp işler bitirip, ömrünü geçirerdi, zamanadan oňa bir öldüriji ok degdi".

Mahmyt Kaşgarlynyň "Diwany lugat-et türk" eserinde meşhur

adamlary agy we ýörite goşgulary aýdyp, soňky ýoluna ugratmak däbi Günorta Sibiriň, Merkezi Aziýanyň we Ural-Powolžyäniň türki halklarynyň halk döredijiliginde hem bolup, olar gadymy ýazuw ýadygärliklerinde öz beýanyny tapypdyr. Agy žanrynyň mysalyna Kültebine bagışlanan Uly Orhon ýazgylarynda hem gabat gelmek bolýar.

Ýandy erinç ogragy,
Keldi berüw tyragy.
Özi koýy ogragy,
Alplar kamug kirkeşür .

Bu goşgy setirlerinde söweş meýdanynda söweşen duşmanyň ýagdaýy suratlandyrylyar we şeýle diýilýär: "Ol duşman öz niýetinden dänen ýaly bolýar. Sebäbi, onuň ilçisi biziň ýanymyza geldi. Onuň özi bolsa, dere içinde Batyrlar tamam söweş üçin sap çekişýärler, tirkeşýärler".

Mahmyt Kaşgarly "Diwanında" söweş wakalaryny görkezýän şygyrlaryň kyrkdan gowragyny mysal getiripdir. Şolarda belli bir taryhy waka hakda gürrüň berilmese-de, şol döwrüň talaňçylyk, halky ezmek, mal toplamak, baýlygyň köpeltmek, harby hünär, gahrymançylyk, gorkaklyk weş.m. birnäçe döwrüň wakalaryndan mysal getirilipdir.

Ýagy bökden ozuklady,
Körüp sübne azyklady.
Ölüm any konuklady,
Agyz içre agy saldy .

Bu bentde hem şol döwrüň ýagdaýy, halkyň nähili galagoply, kyn durmuşda ýaşanlygy wasp edilýär: "Ýagy, duşman özünü begden üstün saýdy, ozgur hasap etdi, emma begiň goşunyny görüp çasdy, özünü ýitirdi. Ölüm oňa gonak myhman bolup düşdi we agzynyň işine zäher sagdy".

Alym sözlüğinde söweş meýdanyndaky bedewleriniň hem waspyny yetirýär:

Kuzruk katug tügdümüz,

Taňryk üküş ögdügimiz.
Kemşäp atyg tegdimiz,
Aldap ýene kaçtymyz .

Bu şygyr böleginde atlaryň söweş meýdanynda bitiren hyzmatyny, olaryň edermenligi wasp edilýär we şeýle diýilýär: "Atlarymyzyň guýrugyny gaty düwdük, taňryny köp öwdük, haýdap atlarymyzy depdik, sürdük, duşmany aldaq gaçdyk, öwrülip ýeňiş gazaňmak üçin".

Ýügürdi kebel at,
Çakyldy kyzyl ot,
Köýürdi urut ot
Saçrap anyn örtenür .

Bu setirlerde-de söweş meýdanyndaky atlar wasp edilip, şeýle diýilýär: "Ýüwrük at çapdy. Gyzyl ot çakyylan dek boldy, aýaklaryndan, toýnaklaryndan gyzyl ot çykdy, gury otlary köýdürdi, ol ot saçrap ol gury otlary örteýär, ýakýar".

Tygraklanyp segretti.
Ären aýyn ýürürtti,
Bizni kamug eňitti.
Andag süwge kim ýeter .

Bu şygyrda söweşiň gidip duran pursaty, atlaryň söweş meýdanyndaky tutýan orny we bir batyr ýigit wasp edilýär. Onda şeýle diýilýär: "Ol batyrlanyp at saldy, atyny segredip topuldy. Esgerlerini we atlaryny bize tarap ýügürtdi, bizi bütinley aňňaltdy. Beýle goşuny kim ýetip biler, kim barabar, kim deň bolup biler, kim onuň garşysyna durup biler".

Şygyrdyr nakyllardan başga bu kitapda rowaýatlara hem giň ýol berlipdir. Rowaýat we legendalaryň üsti bilen toponimiki atlaryň birnäçesi XI asyrdan biziň günümize gelip ýetipdir. Kitapdaky rowaýatlar hem tematiki taýdan dürli-dürli bolup, birnäçesi hem ýer, ýurt atlarynyň gelip çykyşlary baradadır. Zülkarneýn baradaky rowaýat bolsa aýratyn ylmy derňewi talap edýär.

"Sözlükde" getirilýän rowaÿatlar hem diÿeň özüne çekijidir we olar kitabyň gymmatyny hasam ýokarlandyrýar. Olaryň arasynda roan kiçijik rowaÿatlaram, mockery ultra rowayatlaram bar. Köp ýaşan adam Zülkarneyn Çine gelip ýetende türkiler hany uruşmak üçin ýaş ýigitlerden ybarat bir topar esgeri (onuň garşysyna) ýollady. Wezir şaha (garap) aÿtdy: "Siz bütinley ýaşlary çykardyñyz, aslynda welin öge ýaşly, uruş işlerinde tejribeli adamlary göndürmek gerekdi – deÿinde, sözünü tejribeli, uly ýaşly manysynda ulandy. Muny şa dogry tapdy we uly ýaşly kişileri söweše ugratdy. Olar gije Zülkarneyiň alynky esgerlerine hüjüm kyldylar we ýeňiş gazandylar. Türk esgerlerinden biri Zülkarneýniň esgerlerinden birini gylyç bilen urup, çatalbasyna çenli çapyp ikä böldi. Ölen esgeriň bilguşagynda altynly halta bardy. Halta gylyç degdi we ony böwüsdii. Ondan gana boýalan altynlar ýere döküldi. Ertesi ir säher wagty türk esgerleri gana bulaşyp ýatan altynlary görüp, biri-birlerine "bu näme" diÿisidiler, soñundanam ganly altyn – "altyn gan" diÿip aÿdyşdylar. Bu ýerdäki uly dag şeÿle hem atlandyrylyar. Uygurlaryň golaÿyndaky bu etrapda ençeme sährayy türkler ýaşaÿardylar. Şondan soñ Zülkarneyn türk şasy bilen gatnaşygy ýola goýdy."

Eserde gabat gelÿän rowaÿatlar we goşgular (köplenç) Isgender Zülkarneÿe, taryhy gahryman bolan Afrasyyaba bagışlanandır. Munuň şeÿle bolmagy düşnükliidir. Bu iki şahs Gündogaryň ylmy jemgyyetçiliginde häli bu güne çenli jedelli pikirleri döredip gelÿän gahrymanlardyr. Olar awtorly we awtorsyz (halk tarapyndan) ýazylýan, aÿdylýan çeper nusgalaryň özeninde goylupdyr. Emma, awtor "Sözlüğine" diñe şolar baradaky rowaÿatlary alyp, şonuň bilenem çäklenipdir diÿmek ýalnyşlykdyr. "Diwany lugat-et türkde" haÿsydyr bir başga temalardaky rowaÿatlardanam üzündiler alynýar.

Mahmyt Kaşgarlynyň "Diwany lugat-et türk" kitabı orta asyrlar we XVII-XVIII-XIX asyr edebiÿaty myzyň mazmun hem çeperçilik babatda ösmegine oňyn täsir edýär. Çünkü edebiÿatda rowaçlanan dürli çeperçilik däpleriň öz gözbaşyny Mahmyt Kaşgarlynyň "Sözlüğinden" alyp gaÿdýar diÿek dogry bolar. Elbetde, bu pikire dogry düşünmek gerek. Mahmyt Kaşgarly dil öwreniji, ol

halklaryň arasyndan edebi mirasymyzy toplan alym. Şonuň üçin sözlükde gabat gelýän dürli edebi nusgalaryň Mahmyt Kaşgarly tarapyndan döredilmän, eýsem, onuň şol döwrüň edebiýatyyna degişlidigini hasaba almak zerurdyr. Sözlükdäki edebi nusgalaryň bolsa IX-X asyrlarda edebiýatymyzda ýörgünli bolan nusgadygyny aýratyn tekrarlasymyz gelyär. Diýmek, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügindäki edebi nusgalar, olardaky edebi žanr özboluşlylyk, dürli däpler, şygyr görnüşleri VIII-IX asyrlardaky edebi çepeper pikirlenmäniň ösüşiniň umumy ýagdaýyny göz öňüne getirmäge mümkünçilik berýär. Biz hut Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğiniň üsti bilen şol döwrüň edebiýatynyň ösüşini kesgitläp bilyärис. Hut şu nukdaýnazardan sözlük bahasyna ýetip bolmajak edebi çeşmedir. Biz XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda goşugyň işjeň ulanylanlygyny bilyärис, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinde-de goşuklara gabat gelinýär bu birinjiden. Ikinjiden, mesnewi žanry orta asyr edebiýatynda-da, XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda-da giňden ýaýrapdyr. Onuň ilkinji çeşmesiniň edebiýatçy alym Ahmet Mämmedowyň hem adalatly belleysi ýaly, bu sözlükde gabat gelmegi bellärliklidir. Edebiýatdaky munazaraçylyk däbi aýratyn edebi seljermäni talap edýän ugurdyr. Ylmy jemgyyetçilikde bu däbiň arap-pars edebiýatydandan aralaşandygy hakynda aýdylıyardy. Görüp, otursak bu ýakynlyk juda çäkli bolup, ol onuň atlandyrylyşynda has ýiti ýüze çykypdyr. Mazmun bolsa oguz edebiýatyn da aýdyşygyny öñdenem bar eken. Muňa mysal edip sözlükdäki "gyş" bilen "ýazyň" görkezmek bolar.

Umuman, biz hut şu sözlüğüň üsti bilen orta asyr we XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda ýörgünli bolan dürli edebi žanrlaryň hem däpleriň oguz türkmen köklerini tapýarys. Bu bolsa edebi mirasymyzyň milli esaslarda ösendigini kesgitlemekde ähmiyetlidir. Milli mirasymyz orta asyrlarda-da edebiýatymyzyň oguz türkmen köklerine arka diräpdır. Elbetde, biz beýle diýmek bilen edebi ösüşimize arap-pars edebiýatynyň eden täsirini inkär etmeyärис. Çünkü, edebiýat täsirsiz oňmaýar. Onuň ösüsü diňe bir içki baylaşmanyň hasabyna hem bolup geçmeyär. Edebiýatyň ösmeginde dünýä halklarynyň edebiýatynyň özara täsiriniň ähmiyeti uludyr. Biziň nygtamak islän

pikirimiz, hut şeýledir hem ýöne biziň edebi ösüşmizi üpjün eden içki şertleriň, mümkünçilikleriň ornuny kesgitlemegimiz hökmandyr, onuň ähmiýeti uludyr. Bu meselede Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğü ygtybarly çeşmedir.

Türki dialektleriniň baý maglumatlaryny ýygnan Mahmyt Kaşgarlynyň bu eserde aýry-aýry türki sözleriň gelip çykyşyny, olaryň dürli taýpalarda ulyalyşyny, ululy-kiçili üýtgeşmelere sezewar bolşuny subut etmekden ötri, öz ylmy derňewinde halk döredijiliginiň eserlerinden mysallar getiripdir. Şolaryň uly bir bölegi mysal hökmünde alınan rowaýatlar, şygylar we nakyllardyr.

Nakyllar gözbaşyny örän gadymdan alýar. Onuň çeşmesi jemgyýetçiliğiň ösüsü bilen baglylykda, adamlaryň durmuş, ýasaýyş, gatnaşyk, urp-adat, terbiye, synçylyk we şuňa meňzeş tejribesinden gelip çykýar. "Türki dilleriň diwany" kitabynda 290-dan gowrak atalar sözünden, nakyllardan mysal getirilipdir. Sol nakyllar XI asyrdan has öň döräp, on asyryň geçmegi bilen dilden-dile geçip, häzirki döwrüň janly gepleşiginde dürli üýtgeşmelere sezewar bolan görnüşleri duş gelýär. Ol üýtgeşmeler olaryň many-mazmunyna täsir etmändir.

Mähmyt Kaşgarlynyň kitabyndaky nakyllar many taýdan ençeme toparlara bölünýär. Olar: Il-ýurt, dostluk, agzybirlik, dost-duşman, ýagşylyk hakynda; Maşgala, bala-çaga, ata-ene, garyndaş gatnaşyklary barada; Durmuş tejribeleri netijesinde dörän ýiti pikirler, bilimli bolmak, edeplilik goňsuçylyk, myhmansöýerlik, ýagşylyk etmek barada; Zähmet bilen bagly, zähmet arkaly terbiye, bir işe yhlasly ýapyşmak, çydamlylyk, men-menlik etmezlik öz zähmetiniň netijesinde guwanmak we ş.m. hakynda; Çarwaçylyk, goňsuçylyk, namartlyk, ar-namys, ejizlik, gybatkeşlik, alyş-beriş, işeňñirlik, ynsaplylyk, maksatlylyk we başgalar; social meseleler, feodalçylyk döwri barada.

Nakyllardan başga bu kitapda rowaýatlara hem giň ýol berlipdir. Rowaýat we legendalaryň üsti bilen toponimiki atlaryň birnäçesi XI asyrdan biziň günümize gelip ýetipdir. Kitapdaky rowaýatlar hem tematiki taýdan dürli-dürli bolup, olaryň birnäçesi hem ýer-ýurt atlarynyň gelip çykyşlary baradadır. Zülkarneýn baradaky rowaýat bolsa aýratyn ylmy

derňewi talap edýär.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügi türkmen edebiýatynyň taryhyň öwrenmekde gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär. Şol ruhy gymmatlyklaryň biri hem Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinde duş gelýän nakyllar we atalar sözüdir. Alymlaryň bellemeklerine görä, alymyň bu sözlüğinde 300-e golaý nakyllardyr atalar sözi duş gelýär. Ol nakyllar bolsa oguz-türkmen nakyllarynyň gelip çykyşyny we taryhy köklerini öwrenmekde ýeke-täk gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär.

Nakyllar forma taýyndan örän gysga bolup, many, tarapdan giň düşünjäni wakalar giňişleýin düşündirilmelidir. Nakyllar birden döreýän zat bolmandyr. Olar adamyň durmuş wakalarynyň esasynda wagtyň geçmeli bilen kem-kemden ýuze çykypdyrlar. Her bir söz nakyl bolup duranok. Ine şu aýdylanlar hem Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğindäki nakyllarda öz beýanyny tapypdyr.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğindäki duş gelýän nakyllaryň köpüsü gadymy oguz-türkmen dilinde bolup, olar her bir okyja düşünükli däldir. Mysal üçin: “Erdem başy tyl” (Ylym başy dil), “Alp üyrik ýazyrtma, ykylaşarkasyn ýagyrtma” (Batyır äri ynijytma, bedew aty ýagyr etme), “Endik üme öwligini agyrlar” (tomsyk myhman öý eýesine hödür eder) we ş.m. Munuň özi oguz-türkmen nakyllardyr atalar sözünüň döreýiş taryhyň köklerini has gadymy döwürlerden alyp gaýdýandygyny döwürlerden bări dowam edip gelýän nakyllardyr atalar sözünüň wagtyň geçmeli bilen timarlaşýandygyny, kämilleşýändigini-de görmek bolýar. Mysal üçin, Abylgazynyň “Şejireyi terakime” (“Türkmenleriň nesil daragty”) atly kitabynda duş gelýän “Bir kynga iki kylyç sygmaz”, “Bir ýurtga iki töre sygmaz” diýen ýaly nakyllaryň bolsa diňe bir fonetik özgertmä sezewar bolup, edil häzirki döwürde ulanylýan nakyllara çalymdaşdygyny hem görmek bolýar.

Edil şonuň ýaly, nakyllara Mahmyt Kaşgarlynyň hut öz sözlüğinde hem duş gelmek bolýar. Olaryň kâbiri diňe bir fonetiki özgertmä sezewar bolupdyr diýäýmeseň, edil häzirki zaman türkmen dilindäki nakyllardyr atalar sözüne meňzeş bolupdyr. Esasy zat bolsa, şol nakyllardaky sözüň manysy hem şol durşuna üýtgemän saklanypdyr. Sebäbi ýazaryň hut özi halkyň arasynda bolup, ol halk döredijiliginı toplapdyr. Mysal

ürün, "Suw bermesi ke süyt ber", "Közegüw uzyn bolsa elik köýmes", "Karra karrysyn kim biler, kişi alasyn kim biler", "Balyk suwda, közi taştyn", "Taý atatsa at tynur, ogul är ýese ata tynur" we ş.m. Umuman, Mahmyt Kaşgarlynyň "Diwany lugat-et türk" atly bu sözlüğü bahasyna ýetip bolmajak gymmatlykdyr. Şeýlelikde, Mahmyt Kaşgarlynyň edebi çeşmeleriň ýörgünlü bir görünüşini ýeke hatar ýa-da kapiýalaşýan goşa hatarly halk nakyllaryny tutuş sözlüğüň süňňune seçelendirip goýberipdir. Mysal üçin, "Zaman öter, kişi duýmaz, ynsan balasy baky bolmaz", "Ýakymly söz saçak ýazar", "Dag-daga gowușmaz, kişi-kışige gowuşar", "Arslan arlasa at aýagy çolaşar", "Ýer basruki dag, buun baýruki beg" (Ýer agyrlygy dag bilen, il agyrlygy beg bilen) ýaly nakyllar şu günki günüň akyjylary üçin-de düşnükliidir. "Muş ýakruga tegişmes, aýur", "Kişi neňi ýaraşmaz" (Pişik myhdan asyllı ýaga ýetip bilmän, "Aý, kişi maly-la bu" diýer), "Ikki bugra igeşür, otra kögeküň ýençilur" ("Iki bugra ursar – arasynda gögeýin heläk bolar", "Iki at depisher arasynda eşek öler") diýen nakyllar türkmenleriň arasynda häli-häzirlerem az-owlak üýtgän şekilde ýörgünlü bolup gelýän nakyllardyr.

Emma, alymyň käbir ulanan nakyllary belli bir düşündirişleri talap edýär. Mysal üçin, "Eşek aýur başym bolsa, sündiride suw içgeýmen" ("Eşek başym aman bolsa, deňizdenem suw içerin" diýermišin), "Tuzuň birle uruş, utun biri terişma" ("Mylakatly adam bilen sözleş (jedelleş), ol senden ýeňiler (ýa-da düşünişer), hyrsyz adam bilen sözleşme, ol seni ýeňer (ýa-da ýeňilenini boýun almaz), "Garga garasyny kim bilur, kişi alasyny kim bilur" ("Garganyň garadygy onuň reňkinden görünýär, kişiniň ýereğini welin bilýän ýok", "Haýwan alasy daşymda, ynsan alasy içinde"), "Ýazydaky süwlin ezergeli, ewdäki takagu ýcgynma" (Ýazydaky sülgüne eýerip, öydäki towugy ýitirme), "Bulgak öküş bolsa, kaçan bilgin ýeter" ("Halkda bulagaýlyk köpelse, pitne dörese, akyl kemeler we dogry ýoly tapyp bilmez, bihuda sözler köpelip gitse, agyz gurar, jay epiler") ýaly nakyllar gadymy nakyllardyr we şol sebäpli-de, olar düşündiriliše mätäçdirler.

Käbir halatlarda sözlüğüň ol ýa beýleki nakylyň başga bir

halkyň, (aýratynam arap halkynyň) arasında aýdylýan ol ýa-da beýleki nakyla, hikmete atalar sözüne meňzedýändigini hem ýuzugra ýatlaýar.

Şonuň ýaly hem ol nakyllaryň käbiriniň etimologiyasyna-döreýsine dahylly pikirleri-de orta atýar. Şeýle ýagdaýlar sözlükde telim ýerde sataşýar, ýone welin biz, känbir ýaýratmazdan, olaryň her birine, degişli bir mysal getirmek bilen çäklenýärис. Awtor "Tegri" sözünü düşündirilende, "Tiliň tergige (desterhan, saçak) tegir" diýen nakylyň manysynyň arap halkynyň "Kişi öz gylygyny diýe bilmez, aýan eder" diýen nakylyna dogry gelýändigini belleýär. "Diýmek ýakymly söz saçak ýazlar" diýen nakyl diňe bir gelen myhmanyň ýakymlylygyny, açık köňülligini aňlatman, eýsem öý eýesiniň-de nähili gylyk-häsiýetli adamdygyny-da äsgärleýär.

Mahmyt Kaşgarly sözlüğinde nakyllaryň 300-e golaýyndan peýdalanylypdyr. Olaryň içinde häzirki hem türki halklaryň arasında ulanylýan nakyllara sözme-söz dogry gelýänleri-de az däl. Öz wagtynda A. Annanurowyň nakyllar barada, S. Ahallynyň "Diwany lugat-et türk" eseri barada ýazan dissertation işlerinde ýatlanýar.

Mahmyt Kaşgarly sözleri düşündirende halk arasında giňden ýaýran nakyllara, goşgulara (ähtimal olaryň ürç edilip aýdylan aýdymlar bolmagy-da mümkün), tanymal taryhy we folklor gahrymanlara yüzlenipdir. Şeýle edebi-çeper çeşmeler bolsa onuň "Sözlüğiniň" ähmiýetini artdyrypdyr, umumy mazmunyny güýçlendiripdir, oňa saldamlylyk, cynlakaýlyk beripdir.

Alymyň "Diwany lugat-et türk" sözlüğiniň dörän wagtyndan bări müň ýyla ýakyn wagt geçen hem bolsa, ol häzirem ýaşap ýör. Diýmek, onuň içindäki sözleriň ýaşyny birnäçe müňýylllyklar bilen hasaplamak bolar. Çünkü, sözüň kemala gelmegi we milli häsiýete eýe bolmagy üçin uzak taryhy döwür derwaýys. Söz taryhy hadysadır. Şeýle bolsa sözleriň belli bir galyplara girip, nakyllara öwrülmeginiň "algoritmi-de" ýene müňýylllyklara çenli uzap gider. Atalar sözü parusat hazynasy bolmak bilen bir wagtda, milletiň dil we şewe aýratynlygy, urp-adaty, milli häsiýeti, ýasaýyış şartları, goňsuçylyk gatnaşyklary, dini ynançlary, mahlasy, tutuş terjimehaly bolup

durýar. Diýmek, ol halkyň atalar sözünü öwrenmek oňa belet bolmakdyr.

Mahmyt Kaşgarlynyň "Diwany lugat-et türk" eserinde orun alan nakyllaryň hemmesi diýen ýaly häzir türkmenlerde gabat gelýär. Emma olaryň köpüsiniň şekilleri taryhy özgerişlere sezewar bolupdyr.

Alymyň sözlügindäki duş gelýän nakyllary häzirki zamandaky şekilleri bilen deňeşdirmegi we degişli netijeleri çykarmagy göz öňünde tutýarys. Olar häzirki aýdylyşyndan az-kem tapawutlanýar diýmeseň, ähli türkmen halky üçin düşnükliidir. Meselem, "Kurug ýygaç egilmes, kurmyş kiriş tügülmez" görnüşinde aýtmaly bolardyk. Ýene bir mysal, "Suw içirmesge suýt ber" bu häzirki dilde "Suw içirmeyäne süýt ber" görnüşinde aýdylýar. Munuň manysy "Ýamanlyk edene ýagşylyk et" diýildigidir. Bu getirilen mysallar, birinji tarapdan, Mahmyt Kaşgarlynyň diliniň türkmen dildigine güwä geçse, ikinji tarapdan, diliň kök sözleriniň, sözlem gurluşlarynyň örän durnuklydygyna şaýatlyk edýär.

Gündogaryň beýik şahyrlary şol sanda Magtymguly we beýleki türkmen klassyklary bolsa, belli derejede Mahmyt Kaşgarlydan habarly bolupdyrlar, täsirlenipdirler.

Alym S. Mutallibow kitabyň özbekçe neşirine ýazan sözbaşysynda "Diwanda" mysal ornunda getirilen edebi parçalar gademy edebi žanrlaryň nemunasy sypatynda folklor we edebiyat taryhy üçin möhümdir" diýip belleýär. Hut şeýle pikiri türkmen alymlary-da goldaýar. Şeýle möhüm ähmiyetli kitabyň üstünde ymykly işlemek, ol barada düýpli ylmy garaýyşlary jemgyýetçilige yetirmek möhüm meßeledir.

Eserde gabat gelýän rowaýatlar we goşgular (köplenç) Isgender Zülkarneýna, taryhy gahryman bolan Afrasyýaba bagışlanandyr. Munuň şeýle bolmagy düşnükliidir. Bu iki şahs Gündogaryň ylmy jemgyýetçiliginde häli bu güne çenli jedelli pikirleri döredip gelýän gahrymanlardyr. Olar awtory belli we näbelli (halk tarapyndan) ýazylýan, aýdylýan çeper nusgalaryň özeninde goýupdyr. Emma, awtor "Sözlügine" diňe şolar baradaky rowaýatlary alyp, şonuň bilenem çäklenipdir diýmek ýalňyşlykdyr. "Diwanu lugat-it türkde" haýsydyr bir başga

temalardaky rowaýatlardanam üzündiler alynýar. Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” eserinde halk döredijiligininiň görnüşleri bolan ynançlar, dilegler we agylara hem duşmak bolýar.

Gadymy sözlüklerden biri bolan “Diwany lugat-et türk” sözlüğiniň düzüjisi Mahmyt Kaşgarly bu sözlüğü hijri ýyl hasabynyň 468-nji ýylynda, ýagny, 1072-nji milady ýylynda ýazyp tamamlapdyr. Elbetde, bu sene barada alymlaryň arasynda cekişme bardygyny-da ýatlap geçeliň.

Häzir geçmiş edebiýatyny öwrenmäge giň mümkünçilik bar. Türkmenistanda XI asyrda ýaşap geçen türkmen alymy Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” sözlüğine bagışlanyp geçirilen Halkara Maslahat edebi mirasymyzyň öwrenilişinde uly ähmiyete eýe boldy. Ýazyjy şahyrlaryň we alymlaryň terjimehaly